

BO DAHLMAN:

Allvarlig lekfullhet

"Allvarlig lekfullhet" är kännetecknen på god litteratur, menar forskarstuderande Bo Dahlman i SvT:s serie "Litteraturen och friheten". Den som inte tillvaratar denna lekmöjlighet är antingen falskspelare eller spelfördärvarer. Fri litteratur skapar nya världar, ofri underordnar sig där emot indignationsämnet för dagen.

I SvTs serie om litteraturen och friheten har tidigare deltagit Göran Hägg, Leif Carlsson, Per Dahl, Mats Gellerfelt och Lars Gustafsson.

Bo Dahlman forskar i religionshistoria i Uppsala och är för närvarande aktiv som frilansskribent.

Han kallades Chuang-Tzu och levde i Kina för tjugotre århundraden sedan. Det lilla man vet om honom är vad som går att utläsa ur den taoistiska klassiker som bär hans namn, och ur vilken följande historia är hämtad:

Tzu-Ch'i från Nan-Po kom vandrande över kullarna i Shang då han fick se ett stort träd som fyllde honom med förundran. Tusen fyrspann kunde finna hägn i dess skugga.

Tzu-Ch'i utropade: 'Vad är detta för ett träd? Ovanligt användbart måste det säkert vara!' Men då han blickade uppåt såg han att grenarna var för krokiga att duga till taksparrar och bjälkar, och då han sänkte blicken såg han att den förvidna stammen var av löst virke som var odugligt till likkistor. Han smakade på ett blad, men det näranog flådde hans läppar, och trädets lukt var så stark att det kunde göra en människa berusad i tre dagar.

'Detta', sade Tzu-Ch'i, 'är verkligen ett onyttigt träd! Det är därför det fått växa sig så stort. En andans man gör klokt i att följa detta onyttighetens exempel.'

I skuggan av dessa krokiga grenar kan man fundera något över det tema – litteraturen och friheten – som Svensk Tidsskrift haft för en serie artiklar under det senaste halvåret.

Litteraturen och friheten. Det är inte utan att de imposanta singularformerna inbjuder till kategoriskt svepande omdömen, som skall fastslå hur det ligger till en gång för alla.

Med den reservationen borde det emellertid vara möjligt att ställa frågan, vad litteratur och frihet har med varandra att göra. Någoting alls?

Jo, något. Och här står vi redan mitt uppe i den gamla träta om litteraturens anknytning till verkligheten, som fick sin

ironiska illustration redan när Platon ville förvisa diktarna från sin idealstat, låt vara under ärebetygelser. En av anledningarna var att poesin inte berättigat sig genom att vara *nyttig*, exempelvis för statskonsten.

Det ligger en paradox i att detta sägs av visionären och diktaren Platon; en paradox som kanske har något att säga om litterära texters egenart.

Om man kisar en smula går det att urskilja två olika, delvis relaterade, skäl till att litteraturen med visst fog kan betraktas med misstänksamhet av dem, som vill

Att för en stund kunna kasta av sig vardagen har sitt eget värde, liksom konsten att låta sig fascineras av sinnriheten i en fiktion eller språkets många bottnar.

spänna den för den praktiska nyttans kärna. Inte för att det skulle ha saknats penor som av bättre eller sämre anledning — alla vill vi ju leva, helst gott — varit beredda att ställa sig i olika herrars tjänst. Snarare är det skäl som har att göra med den litterära situationen, det som gör att en text fungerar som litteratur hellre än något annat.

Litterär text — sakprosa

För det första: En litterär text skiljer sig nämligen från vanlig sakprosa genom att i någon mening kliva ur den miljö där den uppkommit, och den erbjuder läsaren att ta motsvarande steg ur den egna situationen.

I sin klassiska studie av den lekande människan påpekade Johan Huizinga hur

väsentligt det är för spel och lekar att de skiljs ut från vardagen, från allvaret, som något annorlunda, något som är "bara på låtsas". Först då blir det möjligt för deras värden att visa sig. Först på spelplanen, under den tidsrymd leken varar och genom dess regler får skarpsinnet, styrkan, tålmodet och djärvheten som spelet kräver sitt sammanhang och sin mening. Att inte acceptera spelreglerna, det vill säga att låta den "vanliga" världen göra sig gällande i leksfären — som både falskspelaren och spelfördärvaren gör — innebär att lekens hela poäng går förlorad.

Något liknande gäller inom litteraturen. Även denna hävdar, genom sin blotta existens, ett eget, imaginärt rum som lyder sina egna lagar, där vardagens angelägenheter för en stund får träda tillbaka. Vad som iscensätts där blir levande genom sitt inre sammanhang, inte genom att bära vittnesbörd om ett livligt engagemang i säsongens ämne för dygdigt patos. I det rummet går det att få en glimt av frihetens födelse. Det uttrycker den förmåga att ta ett steg åt sidan ur det närvarande, som är gemensam för all lek och all filosofi. Det är det rum där *fantasins frihet* visar sig.

Förhållandet mellan lekens och allvarets fält har ett tvetydigt drag. Bara allvaret är ju "på riktigt". Samtidigt finns tanken, till exempel i indisk tradition, att världen som helhet är en gudarnas lek. Nödvändigheten finns bara *i* världen, inte *med* den. Trälandet i jämmerdalen är människornas lott.

I leken och litteraturen skulle däremot möjligheten finnas, att för några ögonblick vara gudarnas like. Att kunna handla av frihet, inte av tvång. Att kunna skapa nya världar med egna villkor.

Allvarlig lekfullhet

Sedd ur denna aspekt fyller litteraturen förstås på sitt sätt en eskapistisk funktion. Är det i själva verket så, att litteraturens betydelse för friheten ligger i att den erbjuder glömska, ett opium för det liberala egot, "starkt nog att göra en människa berusad i tre dagar"?

Man behöver inte förakta ruset. Bara det att för en stund kunna kasta av sig vardagen har sitt eget värde, liksom konsten att låta sig fascineras av sinnrikheten i en fiktion eller språkets många bottnar.

En annorlunda värld

Litteraturen har emellertid också andra möjligheter, och här kommer vi in på det andra tivelaktiga draget hos den, sett med deras ögon som skulle vilja *använda sig* av den för något propagandistiskt syfte. Det finns nämligen ett latent hot hos den att påminna om att världen kunde vara annorlunda. Litteraturen kan ge tillträde till alternativa sätt att se och vara, där det förut verkade som om naturnödvändighet rådde.

I en berättelse av Jorge Luis Borges citeras "en viss kinesisk encyklopedi", där *djuren* klassificeras enligt följande: "a) sådana som tillhör kejsaren, b) de som är balsamerade, c) de tama, d) spädgrisar, e) sirener, f) sagodjur, g) bortsprungna hundar, h) sådana som är uppräknade i denna klassificering, i) ursinniga, j) otaliga, k) tecknade med en mycket fin kamelhårspensel, l) etcetera, m) sådana som just har slagit sönder vattenkannan, n) sådana som från långt håll ser ut som flugor."

I fantasins rum tillåter litteraturen oss att leka med alla tänkbara världar, och att därigenom stå friare i förhållande till de åsikter som i samtiden gör anspråk på en.

Inte så, att man nödvändigtvis avvisar dem, men så, att man åtminstone *ser* dem.

Först genom att sätta denna frihet i spel, eller, med andra ord, skriva så, att texten bjuder motstånd mot att bekräfta vad man redan förut visste, kan författaren på ett sätt som är litterärt intressant gå vidare till vad stor litteratur gjort i alla tider — att i en eller annan mening tala om livet och döden, tvång, frihet och nödvändighet, skuld, plikt, kärlek hat och tidens knapphet — kort sagt, vad det handlar om att vara människa. Sedan kan vi skildras som hjälplöst plaskande och sprattlande i tidens flöde, på väg mot den svarta, gurglande tratt där vi alla till sist skall försvinna, eller som en dröm i en dröm i en dröm . . .

En gång drömde Chuang-Tzu att han var en fjäril som fladdrade hit och dit och i alla avseenden kände sig som en fjäril. "Jag var medveten allenast om lyckan att vara fjäril, jag visste inte att jag var Chou. Snart vaknade jag, och där befann jag mig nu oförhappandes och kände mig sannerligen åter som Chou. Nu vet jag inte om jag den gången var en människa som drömde sig vara en fjäril, eller om jag nu är en fjäril som drömmer sig vara en människa."

Det är en förundran över den lilla skillnaden mellan si eller så som man bara brukar finna hos barn och filosofer, och historikern Ssu-ma Ch'ien formulerade den omedelbart praktiska världens inställning, när han kallade Chuang-Tzus verk "tomt tal utan grund i fakta . . . som främst syftar till att förnöja honom själv och som inte är till någon nytta för människors härskares".

Ingenting säger heller att det måste vara genom dionysiska glasögon vi behöver

få vårt invanda seende ifrågasatt. Var tid har sina egna fel och förtjänster, och hos oss ligger de blinda fläckarna kanske snarare där vi borde se skyldigheterna mot något utöver det egna jaget.

Av tvivelaktig nytta för människors härskare, men mycket olik Chuang-Tzu, var den amerikanske kritikern och filosofen Paul Elmer More, som var verksam under de första fyra decennierna av 1900-talet. Ständigt på kollisionskurs med sin samtids sentimentala utvecklingsoptimism, expansionslusta och effektivitetskult blev han följdriktigt skälld för arkereaktionär, en beteckning som han helhjärtat godtog. Ni är i takt med tiden, men den är ur led, hävdade han.

Vad som gått förlorat är viljan till begränsning av jaget.

Vad som gått förlorat är viljan till *begränsning* av jaget. Bara den vägen kan en personlighet utvecklas, som inte lever på bekostnad av andra. Bara så kan den tendens till självbedrägeri tyglas, som kamouflerar härsklystnad som människokärlek och stövelklacken som målmedvetenhet. Bara genom bruket av denna "inner check", sammanfaller självdisciplin med inre frihet.

Så här i slutet av ideologiernas 1900-tal börjar vi kanske kunna ställa oss frågan, om inte det hopplöst reaktionära perspektivet på tillvaron gör somliga saker synliga, som det är farligt att tappa ur sikte.

Motbild till självförverkligandet

En tredje turnering av temat friheten och livets möjligheter finner man i Lennart Hellsings och Fibben Halds barnbok *Ägget* från 1978. Den ger en lite vemodig motbild till tidens mer optimistiska förkunnelser om det personliga självförverkligandet.

En fågel, lite besviken på vad det blev av livet, lägger ett ägg och försvinner bort, "Gud vet vart". Där ligger ägget, och innanför skalet är alla möjligheter ännu intakta. Tänk, allt vad det skall bli och allt som det skall göra en gång! Så kläcks det en dag och blir en fågel, inte så olik sin mamma som den kanske hade väntat sig. Och livet fylls av sådant som det brukar, och det blev som det brukar — inte så värst märkvärdigt. Och allt det som skulle göras är fortfarande ogjort, så fågeln lägger ett ägg och flyger sin kos — Gud vet vart. "Där låg nu ägget och kunde inget annat. Än så länge."

Som den fullkomliga bilden av vårt eget tillkortakommande . . . Livet är tydligen inte bara frihet. Det är också erfarenheten av hur möjligheterna beskärs med tidens gång, tills man en dag bara har att konstatera att det blev som det blev.

Men trots att dessa tre författare, som alla berört frågan om livets frihet, haft så olika inställning till vad den handlar om, har de ändå alla på något sätt bidragit till att öka spelrummet i läsarens värld, bara genom att antyda sin egen. Detta utan att behöva blunda för hur mycket vi är fångar.

Och här kan vi kanske försöka sammanfatta svaret på frågan, vad litteraturen kan ha för betydelse för friheten.

Visst kan litteratur vara politisk. Men det går inte att *ålägga* den att till exempel

försvara individens politiska friheter och fortfarande förvänta sig att den skall fungera som god litteratur. Det verkliga "budskapet" – vilket inte nödvändigtvis är detsamma som det föregivna – måste alltid vara sprunget ur fiktionen. Precis som med ett förtroende måste det ges frivilligt.

Vägen till befrielse

Men för den läsare som kan se, ger litteraturen en annan sorts befrielse från det närvarande och dess anspråk på självklarhet. Vägen till denna befrielse går just över litteraturens allvarliga lekfullhet. I själva möjligheten att som författare eller läsare träda in i en fiktiv värld visar sig ihålligheten i alla totalitära systems anspråk på *hela* människan. Och i den frihet i förhållande till hur tillvaron råkar se ut som fantasin uppenbarar när den leker demiurg, visar sig skillnaden mellan "hi-

storiskt givet" och "av evighet", mellan sanning och förhärskande åsikt.

"Alla människor känner nyttan av det nyttiga", säger Chuang-Tzu, "men nyttan av att vara onyttig fattar de icke".

Under Tzu-Ch'i's märkvärdiga träd sitter en figur lutad mot stammen, smågnolande för sig själv, en smula omtöcknad av den tunga doften. Han är först lite svår att få syn på i dunklet, med lappade, egendomligt mönstrade kläder i samma färg som trädets bark.

Ibland kommer tidsandans kommissarier eller dygdens scouter med myndiga steg fram och pekar mot honom (de pekar med hela handen) och manar uppfordrande: "Var redo!" Då skymtar frihetens möjligheter, när litteraturen vacklar upp och gör en avig honnör – tummen i örat – och ger det enda anständiga svaret, det där den hävdar allvaret i sitt eget existensberättigande:

"Alltid redlös!"